

منشأ اصلی تولید ثروت و نحوه بهره‌برداری از درآمدها

نقش دولت اسلامی در اقتصاد سالم بر اساس درس پانزدهم کتاب سال دوم

صدیقه طیبی
دبیر شهرستان ساری

اشاره

با توجه به مباحث مطروحه در درس پانزدهم کتاب دینی و قرآن سال دوم که به منشأ اصلی تولید ثروت و نحوه بهره‌برداری از درآمدها برای بهبود زندگی و ارتقای سطح معیشت مستمندان می‌پردازد، در این مقاله به موضوع «نقش دولت در ایجاد زمینه اقتصاد سالم» در نظام اقتصادی اسلامی پرداخته شده است.

چکیده

اسلام، ضمن توجه عالی به جنبه‌های معنوی و روحانی انسان، عنایت ویژه‌ای هم به رفع حوائج مادی او دارد و الگوهای خاصی را برای روابط نهادهای مختلف اجتماعی و اقتصادی در نظر گرفته است. بر همین اساس در دیدگاه اسلام هدف و انتظار از تحکیم بنیادهای اقتصادی، رسیدن به تمرکز، تکاثر ثروت، سودجویی و نفع‌پرستی نیست. به منظور رفع نیازهای اساسی انسان در جریان رشد و تکامل مادی و معنوی او و رسیدن به اهداف غایی خلقت و ریشه‌کن کردن فقر و محرومیت است.

اقتصاد اسلامی برای تحقق این ایده حداقل در قالب دو مدل اسلامی و شناخت وضعیت موجود اقتصادی جامعه به نظریه‌پردازی می‌پردازد. در این مقاله چگونگی فعالیت اقتصادی دولت و وظایف آن در الگوی ایده‌آل اقتصاد اسلامی مورد تحقیق قرار گرفته و فرضیه‌ای که در این رابطه مطرح شده، به شرح زیر است:

از عمده وظایف دولت و حاکمیت اسلامی، فراهم کردن زمینه‌های مناسب برای فراگیر شدن قسط و عدل، بروز خلاقیت‌های گوناگون انسانی و هموار کردن مسیر فعالیت‌های اقتصادی و تولیدی با ارائه فرصت‌های برابر و عادلانه، رفع تبعیضات ناروا و فراهم کردن امکانات لازم در هر مقطع و هر بخش است. این فرضیه به دو روش عقلی و روایی مورد آزمون و بررسی قرار می‌گیرد و در نهایت تأیید می‌گردد.

روش تحقیق این مقاله تحلیلی - توصیفی و بررسی موضوع آن به صورت کتابخانه‌ای و با مراجعه به کتاب‌ها و مقالات گوناگون است.

کلید واژه‌ها: دولت، اهداف و وظایف اقتصادی دولت، منابع مالی و اختیارات دولت اسلامی.

مقدمه

در اسلام اقتصاد جزئی از نظم اجتماعی محسوب می‌گردد و اساساً تأمین مصالح عمومی در سایه دین می‌تواند بروز یابد؛ و تحقق مصالح و منافع طبیعی و اجتماعی و تحصیل آن‌ها به شناخت و انگیزه‌دستیابی وابسته است. اقتصاد از دیدگاه مکتب اسلام، از جهات مختلف مورد بحث قرار می‌گیرد و در کنار احکام قطعی و مسلم فقهی در مورد مباحث اقتصادی به موجب اصل اباحه، حاکم اسلامی با اشراف به احکام دین و نیازهای واقعی و ملموس جامعه اسلامی در چهار چوب مصلحت قوانین را تدوین می‌کند و به اجرا می‌گذارد.

از نظر اسلام آزادی اجتماعی در فعالیت‌های اقتصادی در محدوده دو نظارت درونی (تربیت اسلامی براساس اعتقاد به خدا) و بیرونی (نیروی کنترل‌کننده خارجی) شکل می‌گیرد. نظارت بیرونی تضمینی برای اجرای احکام اسلامی است و روش و رفتار اجتماعی انسان را جهت می‌دهد؛ مانند جلوگیری مأموران حکومت اسلامی از ربا و استثمار و گران‌فروشی و احتکار و... و نظارت آمرین به معروف و نهی‌کنندگان از منکر بر کارها که اگر درست پیاده شود کنترل، همه‌جانبه خواهد شد.

قرآن کریم در آیه ۵۹ سوره نساء بر اطاعت و پیروی از خدا و رسول و از صاحبان امر تأکید می‌کند و بر همین اساس، ولی امر و رهبری حکومت اسلامی براساس اصل نظارت حق دارد که هرگاه شرایط اقتضا کند دخالت کند و حیات اقتصادی اجتماع را تنظیم نماید. اساساً بر اساس حدیث نبوی نمی‌توان نیاز و ضرورتی را در جامعه اسلامی نادیده گرفت و خسران و ضرری را متوجه جامعه اسلامی نمود.

اهداف اقتصادی دولت اسلامی

نقش دولت و جایگاه آن در اقتصاد همواره یکی از مباحث مهم در نظام اجتماعی آن است. در نظام اسلامی برای تحقق اهداف و آرمان‌های والا دخالت دولت یک ضرورت قلمداد می‌گردد و هدف اساسی دولت اسلامی در حوزه اقتصاد محقق ساختن نظام اقتصادی اسلام و حرکت به سمت اهداف اقتصادی است. از جمله:

● توسعه رفاه و تأمین اجتماعی

خداوند نعمت‌های فراوانی، متناسب با نیاز انسان، آفریده و آن‌ها را مسخر انسان قرار داده است تا متناسب شأن و کرامت او مورد بهره‌برداری قرار گیرد. بر همین راستا دولت اسلامی مکلف به فراهم ساختن زمینه تحقق و برخورداری جامعه به رفاه و آبادانی است و بی‌تردید رفاه مورد نظر اسلام در این بخش مقید به اموری چون مشروعیت، همگانی بودن، رعایت حدود الهی و حقوق دیگران است.

● توسعه معنویات

انسان در عین آزادی و اختیار، در مقابل خدا، خود و سایر موجودات هستی مسئول است و باید در زندگی، ضمن حرکت نمودن و حرکت‌آفرینی، به جامعه شادابی بخشد و گاه با فداکاری و ایثار محیط اطرافش را احیا نماید. با توجه به اهمیت این موضوع علی‌القاعده دولت اسلامی باید، ضمن مراقبت از سلامت روحی مردم، به فکر توسعه معنویات باشد. لذا تمام فقیهان و متفکران سیاسی مسلمان برای عینیت بخشیدن به نظام اخلاقی اسلام و گسترش امور معنوی و بالا بردن احساس مسئولیت مردم به اقدامات عملی از سوی دولت تأکید دارند.

● پا داشتن عدالت اجتماعی

عدالت اجتماعی با همه ابعاد آن موجب تعدیل و توازن ثروت در جامعه می‌شود و از اهداف نظام اسلامی محسوب می‌گردد. اساساً اجرای کامل برنامه‌های اسلام تفاوت فاحش درآمد مردم را کاهش می‌دهد. اگر در یک جامعه اسلامی شاهد اختلاف طبقاتی شدید باشیم آن جامعه فقط صورت اسلامی دارد و از محتوای اسلامی بی‌بهره است و بر همین اساس نقش دولت اسلامی در استقرار عدالت اجتماعی بی‌تردید انکارناپذیر است.

دولت اسلامی مکلف به فراهم ساختن زمینه تحقق و برخورداری جامعه به رفاه و آبادانی است و بی‌تردید رفاه مورد نظر اسلام در این بخش مقید به اموری چون مشروعیت، همگانی بودن، رعایت حدود الهی و حقوق دیگران است

● قدرت اقتصادی جامعه اسلامی

بر خلاف تصور برخی، که تحت تأثیر مکاتب انحرافی جامعه دینی را به ترک دنیا و نادیده گرفتن مواهب الهی متهم می‌کنند، خداوند امنیت و توانایی اقتصادی را از شاخصه‌های بارز جامعه ایمانی و فقر و ناامنی را نتیجه عصیان و کفران می‌داند. با این نگاه جهت‌گیری دولت اسلامی در مسیر رشد اقتصادی و توانایی جامعه اسلامی، نه تنها روشن می‌گردد بلکه به صورت یک شاخص جامعه اسلامی، جزو وظایف آن قلمداد می‌گردد.

● وظایف اقتصادی دولت اسلامی

اگرچه وظیفه اساسی دولت اسلامی در قالب کلی، اداره جامعه جهت رسیدن به اهداف غایی و آرمانی اسلام است، برنامه‌ریزی برای اشتغال کامل را نیز می‌توان از مبانی و اصول نظام اقتصادی اسلامی احصاء نمود.

● تأمین امنیت

دولت علاوه بر امنیت داخلی، پاسداری از حقوق مالکیت افراد، ارائه خدمت به مردم و رساندن حق به صاحبان آن، مسئول تحقق پیشرفت و اشتغال در جامعه نیز هست و به همین منظور باید با فراهم کردن فرصت‌های کار و تأمین معیشت افراد از طریق تأسیس مؤسسات عمومی و راه‌اندازی پروژهای صنعتی و کشاورزی با آسان کردن راه‌های سرمایه‌گذاری، اعطای کمک‌های مالی و تسهیلات اعتباری، کشاورزان، صنعتگران و بازرگانان را تشویق کند تا زمین‌ها کشت و صنایع راه‌اندازی شوند و بازارها رونق یابند.

مطالعات نشان می‌دهد که پیامبر در حالی که در صدر اسلام درگیر جنگ بودند با عقد قراردادهایی مانند مزارعه و مساقات بین انصار و مهاجرین فرصت آبادانی و رونق کشاورزی را فراهم می‌نمودند.

● تأمین اجتماعی

تأمین نیازهای ضروری افراد فاقد درآمد یا دارای درآمد ناکافی جزء وظایف مهم دولت اسلامی محسوب می‌شود. پیامبر اکرم (ص) در این خصوص می‌فرماید: «کسی که خداوند، او را مسئول امور مسلمانان قرار داده است، اما او به نیازها و فقر آن‌ها بی‌توجهی می‌کند خداوند نیز به نیازها و فقر او بی‌توجهی می‌کند».

● توازن اقتصادی

با توجه به مسئله برابری و برادری مسلمانان، نابرابری فاحش درآمد و ثروت با روح اسلام ناسازگار است و دولت اسلامی موظف است با اجرای دستورات اسلام درباره مالکیت منابع طبیعی و مواد اولیه و تشویق و مراقبت بر راه‌های حلال و ممانعت از مکاسب محرّمه، زمینه درآمد حلال، کنترل صحیح و منطقی بر سهم عوامل تولید و توزیع مجدد ثروت و درآمد جلوی اختلاف فاحش را بگیرد و جامعه را به سمت عدالت و توازن اقتصادی سوق دهد.

● تثبیت ارزش واقعی پول

تورم همراه با کاهش ارزش واقعی پول، ضمن ایجاد اختلال در عدالت اجتماعی، رفاه اقتصادی را نیز در بلند مدت با آسیب مواجه می‌سازد. بر این اساس، دولت اسلامی موظف است با اتخاذ سیاست‌های صحیح پولی و مالی و کنترل نمودن منطقی و به موقع، نظیر کنترل قیمت و تناسب سازی دستمزد، مانع کاهش ارزش واقعی پول شود تا جامعه در معرض تهدید بی‌عدالتی و مضایق اقتصادی قرار نگیرد.

● ترکیب مطلوب دولت و بازار

دولت، به‌عنوان مسئول اجرای نظامات اسلامی از جمله نظام اقتصادی برای حفظ مصالح اسلام و مسلمین، از اختیارات گسترده‌ای برخوردار است. بر همین اساس باید با هدایت درست نظام اقتصادی و مصالح اسلام در بخش اقتصاد، صرفاً در مواردی که مصلحت جامعه اقتضا می‌کند، نظیر موارد زیر زمینه حفظ حقوق مسلمانان را فراهم سازد:

- فعالیت‌هایی که بخش خصوصی با وجود سود مناسب، تمایلی به انجام دادن آن‌ها را ندارد.
- فعالیت‌هایی که بخش خصوصی توان وارد شدن به آن‌ها را ندارد.
- فعالیت‌هایی که وارد شدن بخش خصوصی در آن‌ها مفاسدی چون انحصارات و احتکار را در پی دارد.
- فعالیت‌هایی که برای کنترل بازار نیاز به دخالت موقت دولت دارند و بدون دخالت دولت

پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «کسی که خداوند، او را مسئول امور مسلمانان قرار داده است، اما او به نیازها و فقر آن‌ها بی‌توجهی می‌کند خداوند نیز به نیازها و فقر او بی‌توجهی می‌کند»

بسیاری از آیات قرآن به این نکته توجه می‌دهد که عدالت‌خواهی و تحقق آن در جوامع بشری از جمله عدالت اقتصادی از مأموریت‌های پیامبران است و دولت اسلامی موظف است بر عملکرد اقتصادی مردم مدیریت و نظارت کند

کنترل قیمت و عرضه کالا درست انجام نمی‌شود. در این صورت، دولت مستقیماً وارد فعالیت اقتصادی شود و هدایت امور آن را بر عهده می‌گیرد.

منابع مالی دولت اسلامی

دولت اسلامی برای انجام وظایف و مسئولیت‌های خود به منابع مالی نیاز دارد که مهم‌ترین آن‌ها به شرح زیرند:

□ انفال و منابع طبیعی (معادن، جنگل‌ها، کوه‌های سرسبز، چراگاه‌ها، نزارها ... (انفال/۱).

□ زکات (بقره/۴۳).

□ زکات فطره: امام صادق علیه‌السلام: تکمیل روزه به پرداخت زکات یعنی فطره است؛ همچنان‌که صلوات بر پیامبر (ص) کمال نماز است (وسائل الشیعه، ج ۶: ۲۲۱).

□ خمس: (۴۱/انفال).

□ مالیات: (توبه/۱۰۳).

□ کفارات: در اسلام برای کسانی که قانون‌شکنی می‌کنند، جریمه‌هایی در نظر گرفته شده است که از یک سو کیفی برای فرد متخلف‌اند و از سوی دیگر منافی عابد جامعه می‌کنند.

□ تبرّعات: هبه، صدقه، وقف، محابات از ثلث مال (المغنی، ج ۶: ۷۱- الهدایه شرح بدایه المبتدی، ج ۴: ۲۴۵- الاختیار، ج ۵: ۷۲).

□ اموالی که از طریق غیر مسلمانان در اختیار دولت قرار می‌گیرد. (جزیه)

□ استقراض و مشارکت: استقراض به‌عنوان روشی برای استفاده از ظرفیت‌های پس‌انداز جامعه برای تأمین نیازهای مالی و انجام فعالیت نهایتاً پیشرفت اقتصادی صورت می‌گیرد و کلیه وام‌ها و قرضه‌های دولتی از بانک مرکزی و بانک‌ها و سازمان‌های تجاری و مردم کشورها و همچنین وام‌های دریافتی از کشورهای خارجی همه مشمول این موضوع می‌گردد.

اختیارات اقتصادی دولت اسلامی

دولت برای دستیابی به اهداف اقتصادی، علاوه بر منابع مالیاتی اختیارات دیگری نیز دارد که برخی از آن‌ها عبارت‌اند از:

● حق نظارت و کنترل

براساس مبانی اسلامی انسان‌ها آزادند و هیچ‌کس، حتی دولت، حق سلب آزادی آن‌ها را ندارد ولی در صورتی که زیاده‌خواهی برخی افراد ضررهای فردی و اجتماعی به بار آورد، دولت

خداوند امنیت و توانایی اقتصادی را از شاخصه‌های بارز جامعه ایمانی و فقر و ناامنی را نتیجه عصیان و کفران می‌داند

منابع

۱. قرآن کریم
۲. نهج البلاغه
۳. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعة، دار احیاء التراث العربی، بیروت، ۱۴۰۳
۴. دادگر، عبدالله و تیمور، رحمانی، مبانی و اصول علم اقتصاد، دفتر تبلیغات اسلامی، قم، ۱۳۸۰.
۵. رضایی، مجید، «جایگاه نهاد دولت در عرصه اقتصاد»، اقتصاد اسلامی، ش ۱۴، ۱۳۸۳
۶. صدر، سید محمدباقر، نهادهای اقتصادی اسلام، ترجمه غلامرضا بیات و فخرالدین شوشتری، نشر کوکب، پاییز ۱۳۵۸
۷. عیوضلو حسین، «بررسی و تحلیل امکان سازگاری معیارهای عدالت و کارآیی در نظام اقتصادی اسلامی»، رساله دکتر، دانشگاه تربیت مدرس، شهریور ماه ۱۳۷۹
۸. نشریه معرفت سیاسی شماره ۲.
۹. هادوی تهرانی، مهدی؛ مکتب و نظام اقتصادی اسلام، قم، مؤسسه فرهنگی خانه خرد، ۱۳۷۸

رفتار انسان و تبیین الگوی مناسب رفتاری برای او بوده است، تا او را به سرمنزل سعادت برساند. به تصریح قرآن کریم، هدف خداوند از خلقت انسان، عبادت و در نتیجه، تقرب به آستان حق تعالی، یعنی منشأ و مبدأ کمال و زیبایی و قدرت مطلق است (ذاریات ۵۶). پس تمام رفتارهای عناصر انسانی در جامعه مورد نظر اسلام، اعم از دولت و افراد، باید در جهت نیل به این هدف باشد. به طور قطع، رفتارهای اقتصادی انسان‌ها نیز جزئی از سیر و سلوک آنهاست. بنابراین، نوع خاصی از رفتار نسبت به اقتصاد - از جمله شناخت اقتصادی و فعالیت اقتصادی - از انسان کامل، یعنی انسان مورد نظر شریعت اسلام انتظار می‌رود.

از آنجاکه هدف غایی اقتصاد اسلامی با هدف نهایی مکتب اسلام، یعنی تقرب انسان به حضرت حق منطبق است، روشن می‌شود که ماهیت هدایت و دخالت دولت اسلامی در فعالیت اقتصادی با سایر دولت‌ها تفاوت ماهوی دارد و اساساً در حوزه نظریات اقتصادی در مقایسه دولت اسلامی با دیگر دولت‌ها امور زیر معلوم می‌گردد:

□ رشد معنوی انسان به صورت هدف اصلی، از مختصات دولت اسلامیت.

□ انگیزه نفع شخصی در اسلام مورد پذیرش است ولی در جهت تحقق معنویت ارزش محسوب می‌گردد؛ در حالی که در دیگر مکاتب، نفع شخصی هدف اصلی فعالیت اقتصادی است.

□ برخورداری دولت اسلامی از منابع مالی گسترده، امکان تحقق عدالت و توازن اجتماعی را میسر می‌سازد.

□ اصیل بودن حضور دولت در عرصه اقتصاد کنار بخش خصوصی از مختصات دولت اسلامی است.

□ دولت دینی مکمل فعالیت بخش خصوصی و ناظر بر آن در جهت تحقق اهداف است.

□ امکان جلوگیری از تولید کالای خصوصی با آثار منفی از طریق دولت اسلامی در مقایسه با سایر دولت‌ها بیشتر است. (رضایی، ص ۶۰).

این تمایزات، ضمن برجسته نمودن اهداف دولت اسلامی در حوزه فعالیت اقتصادی، دلیل دخالت، نظارت و حضور موقت دولت را در فعالیت‌های اقتصادی در چارچوب مصالح و منافع مسلمانان و اسلام روشن می‌کند و به این ترتیب، وابستگی تام میان هدف غایی اقتصاد اسلامی با هدف نهایی مکتب اسلام، یعنی تقرب انسان و سیر او به حقیقت خلقت، بیش از پیش اثبات می‌گردد.

اسلامی حق دارد متخلفان را مجازات کند و ضمن ایجاد کنترل‌های لازم محدودیت‌هایی را فراهم سازد.

● سیاست‌گذاری در جهت اهداف نظام

در برخی از شرایط، اگرچه شرع حکم الزامی و خوب یا حرمت ندارد، دولت برای حفظ مصالح اسلام و مسلمین و دفع ضرری و وجود مصلحتی مانع از ارتکاب آن می‌شود، که از آن به‌عنوان «منطقه مباحات» یاد می‌گردد.

● تشخیص موارد احکام ثانوی و موارد تراحم اسلام بر پایه احکام اولیه بنا شده است اما ممکن است در زمانی خاص بحرانی به وجود آید که شارع مقدس اسلام برای آن حکم اولیه نداشته باشد و لذا احکام ثانویه جانشین احکام اولیه می‌شوند. این احکام قدرت اجرایی احکام اولیه را دارند. برای این جانشینی احکام ثانویه به کارشناسان خبره و مورد اعتماد حکومت و رهبری مسلمین نیاز است.

با نگاهی به اصول اقتصاد اسلامی، از جمله ایجاد عدالت اقتصادی (حدید، آیه ۲۵؛ حشر، آیه ۷) و رعایت عدل و انصاف در امور اقتصادی جهت دستیابی انسان و جوامع به خیر سعادت در دنیا و آخرت (اعراف، آیه ۸۵؛ هود، آیات ۸۵ و ۸۶؛ اسراء، آیه ۳۵). می‌توان گفت که مدیریت و نظارت عالی دولت اسلامی، شرط اساسی برای تحقق این اهداف است. از این‌رو خداوند مواردی چون روشنگری، ارائه راهکارهای علمی و عملی در قالب آموزه‌های معرفتی و دستوری، بیان حدود و مرزهای سلامت اقتصادی و صحت آن، بیان موارد فساد اقتصادی و مصادیق آن، نظارت و مدیریت دائمی بر عملکرد اقتصادی مردم در حوزه بهره‌برداری از منابع تا تولید، توزیع و مصرف کالا را از مأموریت‌های پیامبران (علیهم‌السلام) دانسته است.

بسیاری از آیات قرآن به این نکته توجه می‌دهد که عدالت خواهی و تحقق آن در جوامع بشری از جمله عدالت اقتصادی از مأموریت‌های پیامبران است و دولت اسلامی موظف است بر عملکرد اقتصادی مردم مدیریت و نظارت کند تا با این هدایت و نظارت بهره‌مندی عمومی جامعه از تولید و فراوری محصولات صورت گیرد.

نتیجه‌گیری

اسلام دین جامع و کاملی است که اهداف عالی و غایات متعالی را برای انسان مدنظر دارد. از این‌رو، از همان ابتدای ظهور، در پی اصلاح